

Dünyanın şüphesiz en önemli şehirlerinden biri İstanbul'dur. Üç kıtanın ortasında stratejik öneme sahip İstanbul çağlar boyu birçok kavmin hedefi olduğu gibi 20. yüzyılın en kanlı hadiselerinden biri olan I. Dünya Harbi'nde İtilaf devletlerinin de hedefidir. İtilaf devletlerinin aralarında yapılan tüm anlaşmaların odak noktasında bu şehir vardır.

Çanakkale Cephesi'nin açılışı, İngiltere ve müttefikleri için bir günde verilmiş karar olmadığı gibi tek sebebe de dayanmamaktadır. İngiltere'nin kendi güvenliği çerçevesinde İstanbul'a¹ Rusya'dan önce hâkim olma düşüncesi cephenin acelece açılmasında önemli bir etkidir.² Çanakkale'ye seferin bu zahiri sebepleri yanında savaşa katılanların yüklediği başka anlamlar da vardır. Karşılıklı sipperlerin birkaç metre kadar indiği, ölümün hayat kadar sıradanlaştığı zaman ve mekânda savaşa katılanların gaye-i hayalleri başkadır: Amerikalı bir yüzbaşının notlarında bu

sefer *"Türkler gibi medeniyet sahibi olmayan bir milletin elinde bulunan Avrupa'nın bu son kalesi..."* yani İstanbul ele geçirmek için yapılmaktadır.³ Ian Hamilton'un günlüğünde de bu gaye-i hayali, İstanbul'un ele geçirme arzusunun görmekteyiz:

"Ümitlerimiz çok, çok artmıştı. Kurtarılacak Kudüs mü, yoksa Constantinople mu idi? Ne farkı vardı? Askerin başarısının sınırı yoktur. Seyredenler, heyecan ve coşkunluk içindeydiler. Sonunda şapkalar çıkartıldı ve yüreklerle kahramanlık duygularıyla taşan bu insanlar haykırdılar..."⁴

19-25 Şubat 1915 Bombardımanları

İstanbul'a Rusya'dan önce hâkim olabilme fırsatını İngiltere'ye 1914 yılı ekim ayı sonunda yaşanan hadiseler verecektir. 29 Ekim 1914'te Ka-

radeniz'de Rus limanlarının bombalanmasından sonra 3 Kasım 1914'de Boğaz girişindeki tabyaları İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan müttefik donanması ateş altına almıştır. Bu bombardımandan sonra gelişen olaylar öteden beri Boğaz'a bir harekât için hazırlık yapan İngiliz Hükümeti'ne yeni fırsatlar vermiştir. Kafkaslar'da zor durumda kalan Rus Çarı'nın, 2 Ocak 1915'te İngiltere'nin Saint Petersburg Büyükelçisi Sir George Buchanan'dan *"Lord Kichner'in Osmanlılara karşı karada veya denizde bir -askeri- gösteride bulunup bulunamayacağını"* sorması İngiltere için bulunmaz bir fırsat olur.⁵

Bu çağrı üzerine harekete geçen İngiliz hükümeti 13 Ocak'ta Savaş Konseyi'nde *"Hedefi İstanbul olmak üzere, Gelibolu Yarımadası'nı topa tutmak ve almak için şubatta bir se-*

Tren istasyonunda cepheye nakledilmekte olan askerlerden bir grup.

fer için hazırlıklara başlama" kararını alır. Bu süreçte en aktif siyasi ise İngiliz Deniz Bakanı Winston Churchill'dir. Savaş Konseyi'ni, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları ve İstanbul'un Türkler için önemini anlatarak ikna eden de kendisidir. Ona göre İstanbul'un düşmesi ile Osmanlı Devleti'nin düşmesi aynı şeyi ifade etmektedir.⁶ Churchill'in bu aceleciliği 18 Mart günü yaşanan mağlubiyete şahit olan Ian Hamilton'un günlüğünde de yerini bulur: "*Fakat ne yazık ki, çok zamansız bir anda Çanakkale Boğazı'nda bulunuyorduk! Winston Churchill'in aceleciliği beni buraya getirmişti*" sözlerinde bu gerçeği görürüz.⁷

Akdeniz'deki Donanma komutanı Amiral Carden'in planına göre önce Boğaz'ın girişi, daha sonra sırası ile merkez ve iç tabyaları susturulacak ve mayınlar temizlenecekti. Sonraki aşama da hedef ise İstanbul'a ulaşmaktı. Kağıt üzerindeki bu basit planın konseyin ikna olması için yeterli olacağı düşünülüyordu.

19 Şubat 1915'te Boğaz dışında İngiliz ve Fransız 11 zırhlı, 3 kruvazör ve muhtelif gemilerden oluşan filo giriş tabyaları Seddülbahir, Ertuğrul, Kumkale ve Orhaniye Tabyalarını bombalayarak ağır zayıat verdirilmiştir. Hava

muhalefeti nedeniyle ara verilen harekât 25 Şubat'ta tekrar başlamış, yapılan bombardımanda giriş tabyaları tamamen susturulur. 19-25 Şubat 1915'teki Boğaz harekâtı ile Amiral

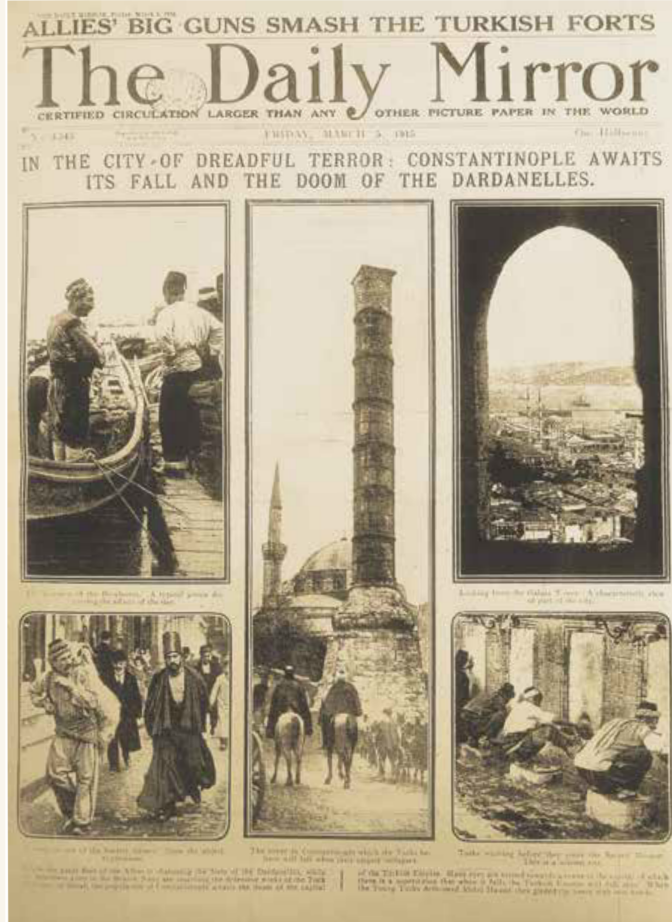
İstanbul'a büyük bir korku hâkimdir. Bu "*korku ve karışıklığın olduğu şehir*" düşüşünü beklemektedir. Gazetenin iç sayfalarındaki haberde ise İstanbul'un panoramik bir fotoğrafının üst yazısı: "*Müttefikler için Çanakkale'nin ardındaki ödül*" şeklindedir.⁸

The Manchester Guardian ise İstanbul'da yaşananları sayfalarına "*şehir alarma geçmiştir*" şeklinde yansıtır. Bombardımanların etkisi ile şehirde bazı bankaların altınlarını Küçük Asya içlerine taşıdığı belirtilmekte, Meclis-i Mebûsan Başkanı Halil Bey'in parlamentodaki konuşmasına yer verilmektedir. Haberde hükümetin bu durum karşısında parlamentoyu tatil etmek zorunda kaldığı da anlatılır.⁹

18 Mart'a kadar giriş istihkamlarının düşürülmesi, Müttefik Donanma'da Boğaz'ın geçilmesi hususunda bir ümit uyandırmış, Rusya ve Balkan devletleri üzerinde büyük bir tesir meydana getirmiştir. Romanya

ve İtalya'dan İtilâf devletlerine sıcak mesajlar gelmeye başlamış, Bulgaristan ise bu durum karşısında Merkezî devletlerle görüşmelerine son vermiştir.¹⁰

Öte yandan harekâtın Osmanlı Devleti tarafında da askerî, siyasî ve sosyal tesirleri olmuştur. Öncelikle Osmanlı askerî makamları savaşın

The Daily Mirror, 5 Mart 1915.

Müttefiklerin büyük silahları Türk kalelerini yerle bir ediyor. Büyük korku şehri İstanbul, Çanakkale'nin kaçınılmaz sonunu ve düşüşünü bekliyor.

Carden'in planının ilk aşaması gerçekleşmiştir: Boğaz'ın giriş tabyaları susturulmuş, sıra Boğaz'ın merkez tabyalarına gelmiştir.

Bombardımanda alınan bu başarı Londra'da zafer havası estirirken İstanbul'da endişeye sebep olur. The Daily Mirror, 5 Mart 1915'deki nüshasını bu konuya ayırır. Gazeteye göre,

ciddiyetini anlamış, cephede askeri tedbirler alamaya başlamıştır.¹¹ Bu ilk bombardımanların asıl tesiri ise cephe gerisinde, İstanbul'da olacaktır.

Bombardımanlar ve İstanbul

Çanakkale'nin İstanbul'a uzaklığı 150 deniz milinden biraz fazladır. Çanakkale Boğazı'nın düşme ihtimalinin daha yakın olarak hissedildiği 19 Şubat-18 Mart 1915'te bombardımanların İstanbul'da Hükümet, Saray ve halk nezdinde etkileri görülecektir. Öncelikli olarak Çanakkale'den gelen haberler üzerine Sultan ve hanedanın taşınması planları yapılırken şehrin savunulması için çalışmalar yapılır. İstanbul'da Yeşilköy ve Sarayburnu arasına muhtelif bataryalar yerleştirilir. Marmara sahillerine müfrezeler gönderilir. Boğaz'ın geçilmesi durumunda düşman donanmasının harekâtı izlenecek, gerekli tedbirler buna göre alınacaktır.¹²

Boğaz'ın geçilmesi halinde gemilerin İstanbul'a ulaşması 12 saat kadardır¹³ ve hazırlıklar buna göre planlanır. İstanbul'un işgali durumunda hükümetin ve saray ahalisinin nakli için yer arayışına da başlanmıştır. Başlangıçta İstanbul yakınlarında bazı yer-

Seddülbahır Tabyası'nda tahrip edilen bir bataryada "Allah bizimledir" yazısı

ler düşünülse de merkeze yakın olması, buraların da işgal edilebileceği endişesinden vazgeçilmiştir.¹⁴ Uzun tartışmalarda padişah ve maiyetinin Eskişehir'e nakli kararlaştırılmıştır.¹⁵ Bu süreçte hazinenin kıymetli evrakları Konya'ya gönderilir. Öyle ki muhtemel bir işgal öncesi Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait birçok eşya da Eskişehir'e nakledilmiştir bile.¹⁶

Sultan Mehmed Reşad'ın mabeyin kâtipliğini yapan Ali Fuat Paşa, Bo-

ğaz istihkâmlarının İngiliz ve Fransız Donanması'na mukavemet edemeyeceği, bu nedenle hükümetin geçici olarak naklini padişahın uygun gördüğünü belirtmektedir. Ali Fuat Paşa ifadelerinin devamında, Eskişehir'de bu iş için hazırlıklar yapılmaya başlandığını da belirttiikten sonra Hazine-i Hümayun'un kıymetli eşyalarının sandıklara konularak Konya'ya gönderildiğini, bu çalışmaların Boğaz'ın denizden zorlanmasından vazgeçileceği 18 Mart'a kadar devam ettiğini belirtmektedir.¹⁷

18 Mart Zaferi'nden sonra kurulacak 5. Ordu komutanı olacak Liman Von Sanders ise günlüğünde İstanbul halkının ve hükümet ricalinin içinde bulunduğu durumu "Türk Genel Karargâhı, Şubat sonlarına doğru düşman donanmasının Boğaz'ı geçme ihtimalini dikkate almaya başlamış ve Sultan ile maiyeti, mülki ve askeri makamlar ve hazine için tedbirler alınmasına girişmişti. Düşman donanması başarıya ulaşır ve Boğaz'ı geçerse, bütün bunlar Anadolu yakasındaki bazı yerlere taşınacaktı." ifadeleri ile belirtir.¹⁸

İstanbul'un sıkıntılı günlerine şahit olan bir yabancının "Başkente her an ölümcül bir gelişme bekleniyordu. Arşivler, sandık sandık belgeler, her şey yetkili kişilerin bana söylediğine

Necmettin Özçelik Arşivi

Necmettin Özçelik Arşivi

göre Anadolu'ya, Konya'ya çoktan yollanmıştı bile." şeklindeki ifadeleri de kayda değerdir.¹⁹

Çanakkale Boğazı'nın geçilmesi durumunda Sultan Mehmed Reşad ve hanedanın hızlı bir şekilde nakli için planlar yapılmıştır. 1915 Ocak ayı içerisinde İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, merkez İstanbul'un idarecisi; Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey, Beyoğlu kısmının ve Beyoğlu Mutasarrıfı; Kani Bey de Üsküdar kısmının mutasarrıfı olarak göreve başlarlar. Hükümet'in Eskişehir'e tahliyesi görevini alan Üsküdar Mutasarrıfı Kani Bey, o günleri şöyle anlatır:

"Bedri, İsmail Canbolat Beyler'le ben düşman donanması İstanbul önünde görüneceği ana kadar alınacak tertibatı aramızda müzakere ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e arz edecektik. Donanma Boğazı geçtiği haberinden sonra üçümüz de muntıklarımızda zaruri birbirimizle irtibatsız olarak çalışacaktık. Heyeti Vükelaca verilen karar ile üçümüz de ordunun işini kolaylaştırmak için muntıklarımızda ciheti askeriye ile sıkı münasebette bu-

Sultan Mehmed Reşad (1909-1918).

lunacaktık. Bugünlerde halkın işaesi ve âsayaşın muhafazası en mühim ve mesuliyetli işimiz olacaktı."²⁰

Hazırlıklar çerçevesinde Boğaz'ın geçilmesi halinde Rumeli tarafında oturan Hanedan üyeleri vapurla Beylerbeyi İskelesi'ne gelecekler ve orada hazır bekletilen 40 atlı araba ile Haydarpaşa'ya ulaştırılacaklardı. Burada da iki tren bekletilmekteydi. Trenlerin biri ile sultan ve mahiyeti, diğeri ile hükümet nakledilecekti.²¹

Ayrıca Şirket-i Hayriye'ye ait 57 numaralı Tarabya ve 61 numaralı Sultanıye vapurları da gerektiğinde her an hareket edebilecek şekilde köprüde ve 26 numaralı Suhulet araba vapuru da Üsküdar İskelesi'nde bekletilmeye başlanmıştı.²²

Şifre: Kar Yağıyor

Boğazın bombardımanı İstanbul'dan yakın takiptedir. Sultanın nakli ile ilgili hususlardan sorumlu Emniyeti Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey Harbiye Nezareti İstihbarat Şubesi ile daima irtibatla olmuştur. 19 Şubat'tan 18 Mart'a kadar Çanakkale-

le Boğazı'ndaki bombardımanlar ve muhtemel Boğaz'ın geçilmesi durumu kendisine telefonla bildirilecektir: *"Kar yağıyor, kar şiddetli, kar durdu"*, şeklindeki şifreler durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Zira böyle bir durumda Sultan hızlı bir şekilde Haydarpaşa'ya, oradan da kendisine tahsis edilen trenle Eskişehir'e nakledilecektir. Bu telefonlaşmanın en şiddetli ve stresli olduğu gün ise pek tabii 18 Mart günü olmuştur. İngiltere ve Müttefikleri Fransa'nın 16 büyük zırhlı ve onlarca gemiden oluşan donanması nihai bir saldırı ile Boğaz'ı geçmek için 11.30'da Çanakkale şehrine ve tabyalara ölüm püskürmeye başladı. İsmail Canbolat Bey telefonun başındadır.

Sultanın nakli ile sorumlu Üsküdar Mutasarrıfı Süleyman Kani İrtem o günü şöyle anlatır:

"Öğleye doğru başlamak üzere Canbolat Bey'in bana telefon haberleri birbirini takip etti:

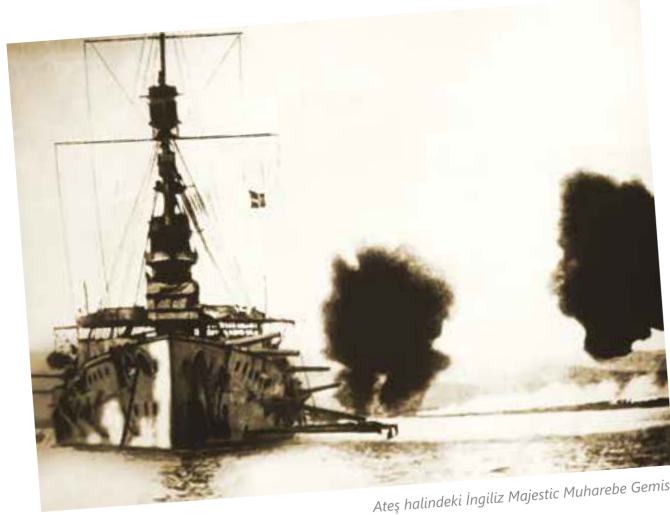
- *Kar yağıyor!*

- *Kar şiddetleniyor!*

- *Kar pek şiddetlendi!*

- *Kar bora halini aldı!*

Anlaşıyordu ki bugün vaziyette fevkalâdelik vardı. Öğleden sonra saat ikiye doğru idi. Dâhiliye Nazırı ilk trenin hazır bulundurulması için istasyona emir vermemi ve nakliye vasıtalarını da yerlerinde hazır bulundurmamı telefonla bildirdi. Padişah ile hanedanı götürerek trenin istasyonda harekete hazır bulundurulmasını Haydarpaşa İşletme Müdüriyetine tebliğ ettim. Üsküdar arabacılar kâhyasına 40 arabanın tarafımdan emir verilir verilmez Beylerbeyi'ne sevk edilecek süratte tertibat almasını bildirdi. Biraz sonra trenin hazırlandığı haberi geldi. Nazıra arz ettim. Fakat çok geçmeden telefon haberleri farklılaştı:

Ateş halindeki İngiliz Majestic Muharebe Gemisi

- *Bir düşman zırhlısı batıyor!*

- *Batanlar bir değil!*

- *Bombardıman hafıfladı. Ve nihayet:*

- *Düşman donanması çekildi.*

Süleyman Kani Bey burada bu duruma sarayın çok sevindiğini bu nedenle hazırlanan göç planının da unutulduğunu belirtir.²³

İstanbul Halkı

Bombardımanlar özellikle başkent İstanbul'da halk ve devlet ricalinde heyecana sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi Hanry Morgenthau bu konuyu *"Sadece halkı değil, resmî sınıfları da saran korku ve paniğin emareleri her tarafta belli oluyordu."* ifadeleri ile biraz da abartılı olarak hatıralarına alır.²⁴ Elçi ayrıca Türk yetkililerin başkentin önemli yerlerini müttefiklere terk etmekten se tahrip etmeyi planladıklarını da eklemektedir.²⁵ Morgenthau, hemen herkesin donanmanın Boğaz'ı geçeceğine inandığını, bu fikre karşı yegâne direnen kimsenin Enver Paşa olduğunu belirtmektedir.²⁶

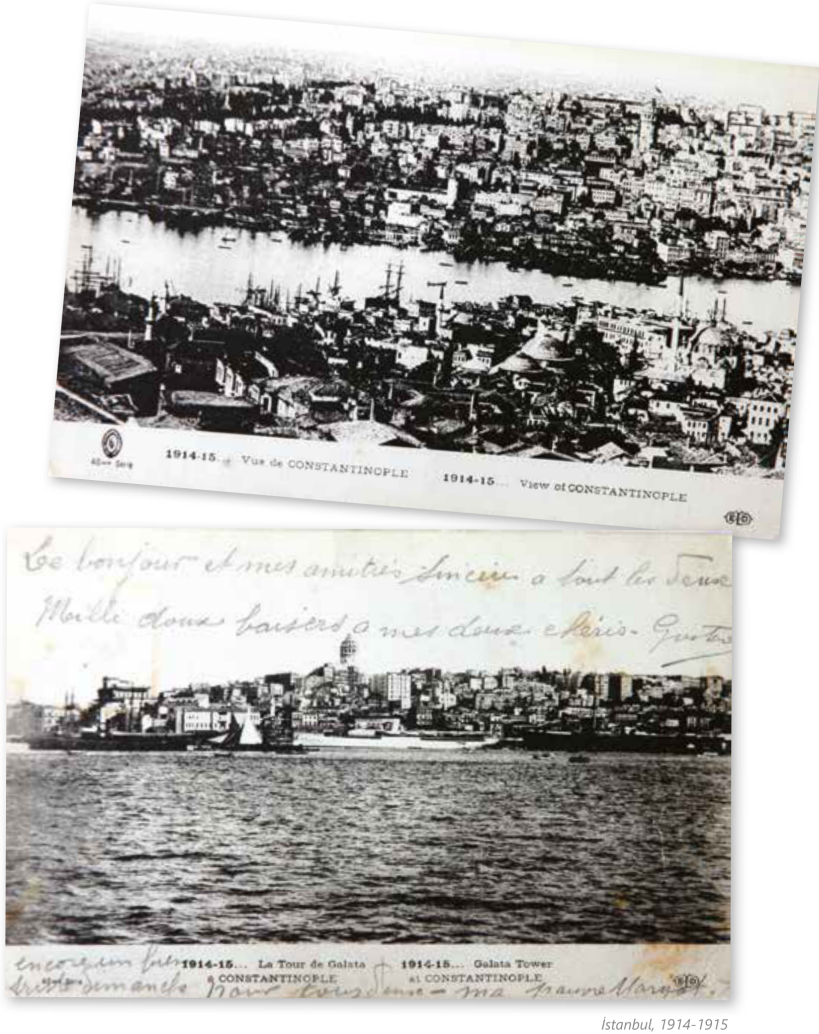
Boğaz'ın mütemadiyen bombalandığı bu günlerde, hükümetin Eskişehir'e taşınması meselesi Meclis-i

Mebûsan'da da tartışılmıştır. Meclis Başkanı Halil (Menteşe) Bey taşınma hazırlıklarının yapıldığı günlerde 1 Mart 1915'te, Meclis'in kapanış konuşmasında düşmanın dört beş gündür Çanakkale Boğazı'nı zorladığını, buna rağmen cüz'î bir netice aldığı, düşmanın Boğazlar'ı geçmesinin muhtemel olmadığını, geçse bile bunun kendi azim ve metanetini artırmaktan başka bir netice hâsıl etmeyeceğini ve bu konu ile ilgili ordunun gerekli tedbirleri aldığını belirterek hükümetin Eskişehir'e nakline karşı çıkmıştır.²⁷

İstanbul'un ve özellikle Hanedanın nakline en fazla karşı çıkanlardan biri de Sultan Abdülhamid olmuştur. Çanakkale Boğazı'nın geçilmesinin II. Abdülhamid'e göre neticesi pek büyük olacaktır:

*"Hafazanallah İstanbul'un sükûtu Paris'in Bordeaux'ya nakline benzemez. Bizimkiler düşünmeden, 'ne olur? Konya'ya çekiliriz. Müdafaa ederiz', diyorlar ama. Yanlış. İstanbul elden çıkınca artık bu devlette hayır kalmaz. Belki yine bir Selçuk hükümeti olur? İngiliz himayesinde Mısır'da bir hilafet tesis eder."*²⁸

Sarayın ve hükümetin nakli hususunda bu gelişmeler olurken halk,

İstanbul, 1914-1915

İkdam gazetesine göre normal hayatına devam etmiştir. Gazete, Çanakkale'nin bombardımanını halkta tesirinin ehemmiyetsiz olduğunu belirttiikten sonra "Memleketin ahval-i umûmiyesinde zerre kadar tebeddül yoktur. Herkes işiyle, vazifesiyle, alış verişleriyle meşguldür." der.²⁹ Hâlbuki ki o dönem tutulan günlüklerde durum biraz farklıdır. O zaman İstanbul'da bir topçu subayı olan Eyüp Durukan günlüğüne o günleri "Sabah gazeteleri düşmanın dün uzun fasılalarla Seddülbahir'i bombardıman ettiğini resmi tebliğde yazıyor. İstanbul'dan Anadolu içlerine doğru göç başladığını arkadaşlardan işittim. Dairede meşgul oldum." şeklinde kaydeder.³⁰

Bu günlükten de görüleceği üzere halkta, özellikle hali vakti yerinde olanlarda bir korku hâsıl olmuştur.

Sabah gazetesine göre ise durum günlük gülistanlıktır: "Türk zâbitinin ruhu" adlı yazı dizisinde bir gazinin: "Düşünüyorum ve ilerliyorum. Herkes kendi hâlinde, her fert yönelmiş olduğu mücadelenin inhasına kadar erişmeye sâi ve namzet. Bir çehre-i münkedir gayri mevcut. İstanbul hep o, her zamanki mevcudiyet. Her şeyi yerli yerinde. Ne harpten bir eser ne de muhite mahsus bir tebeddül" ifadeleri, halkın gündeminde böyle bir şeyin olmadığını, günlük hayatına devam ettiğini göstermektedir.³¹

Bütün bunlarla beraber, mevcut sansür uygulamasını da göz ardı etmemek lazımdır. Diğer taraftan hükümetin savaşın başlangıcında Almanya'dan aldığı borçlar ve savaşın henüz ağır masraflarının ortaya çık-maması nedeni ile savaşın yükünü finanse edecek imkânı bulunmaktadı. Ayrıca henüz Çanakkale'de kara muharebeleri de başlamamıştır.

Sonuç

18 Mart günü kazanılan büyük zafer, bir ay boyunca süren şehirdeki endişeyi ortadan kaldırmış, şehrin taşınması fikrinden vazgeçilmesini sağlamıştır. Hatta daha sonra Anadolu'ya nakledilen birçok evrak ve malzeme tekrar geri getirilmiştir. Bununla birlikte 9 Ocak 1916'da sona erecek Çanakkale Muharebeleri'nin Osmanlı Devleti'ne faturası İngiliz resmi tarihçisi Aspinall Oglander'in değerlendirmesi yazısında da belirttiği üzere büyük olacaktır: "İstanbul'un tehdit edilmesi Süveyş kanalını muhafaza etmiş ve Rusları Kafkasya'da Türk baskısından kurtarmıştır ve nihayet Gelibolu'daki kanlı muharebeler ki, Türk ordusunun çiçeğini yemiş bitirmiş ve Lord Allenby'nin Filistin'deki kazandığı başarıyı hazırlamıştır."

Yukarıdaki ifadeleri destekleyen bir diğer ifade ise gerek Arıburnu gerekse Anafartalarda gösterdiği şecaat ve gayretle Çanakkale'nin kahramanları arasında haklı olarak yerini alan Mustafa Kemal'in "Bir Çanakkale'de bir Darülfünun gömdük" ifadelerinde kendini bulan memleketin geleceği gençleri vatan uğrunda toprağa verildiği yer olmuştur.

Bu değerlendirme ile birlikte Çanakkale Zaferi, Türk milletine Milli Mücadele'yi kazandıracak ruhu kuvvetini ve kahramanlarını kazandırmış, en büyük hasmı Rusya'yı savaş dışı bırakmıştır.

Dipnotlar

- 1 Ö. Osman Umar, "Çanakkale Savaşı'nın Önemi ve Sonuçları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı.15, İstanbul, 1998, s. 2.
- 2 Avrupalı devletlerin düşüncelerini Napolyon, "Büyük soru temel olarak değişmez İstanbul'a kim hâkim olacaktır" sözleriyle özetlemektedir. Ellis A., Bartlett, Çanakkale Gerçeği, İstanbul, Yeditepe Yay., 2005, s. 21.
- 3 Granville Fortescue, *Çanakkale*, çev. Rahmi. İstanbul 1331, s. 13.
- 4 Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları* 1915, çev. M. Ali Yalman, Nurer Uğurlu, İstanbul 2005, s. 65.
- 5 C. F. Aspinall Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı: Seferin Başlangıcından 1915 Mayısına Kadar*, c. I, haz. Metin Martı, İstanbul 2005, s. 76.
- 6 Alan Moorehead, *Gelibolu*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2000, s. 34.
- 7 Hamilton, s. 34-36.
- 8 The Daily Mirror, 5 Mart 1915.
- 9 The Manchester Guardian, 3 Mart 1915.
- 10 Oglander, I, 112; Robert Rhodes James, *Gelibolu Harekâtı*, çev. Haluk V. Saltıkgil, İstanbul 1965, s. 61.
- 11 Çanakkale Harekâtı, I, 120.
- 12 Mustafa Selçuk, *Hedef Şehir İstanbul*, Emre Yayınları İstanbul 2005, s. 47-50.
- 13 Moorehead, s. 63.
- 14 Bu yerlerden biri de Alemdağ'ında bir köşktür. Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909- 1918)*, (Haz. O.S.Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul, 2004, s. 616.
- 15 Türkeldi, s. 130.
- 16 Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı (1877-1949), Ankara, 1950, s. 28.
- 17 Ali Fuat Türkeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984, s. 130-131.
- 18 Liman Von Sanders *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, İstanbul 1968, s. 73.
- 19 Harry Stuermer, *Konstantinopol'da Savaşın İki Yılı: 1915-1916*, İstanbul 2002, s. 70.
- 20 İrtem, s. 614.
- 21 İrtem, s. 616, Moorehead, s. 62-63, Türkeldi, s. 130.
- 22 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 164.
- 23 İrtem, s. 620-621
- 24 James, s. 61.
- 25 Stefanos Yerasimos, *İstanbul 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 1996, s. 66.
- 26 Henry Morgenthau, *Secrets of The Bosphorus: Constantinople, 1913-1916*, London: Hutchinson Co., [t.y.], s. 133.
- 27 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1952, c. III, ksm. 1, s. 74.
- 28 Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, haz. Metin Hülagü, İstanbul: Timaş Yay. Haziran 2010, s. 306.
- 29 İkdâm, 19 Şubat 1330 [4 Mart 1915].
- 30 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913- 1915) Günlüklerde Bir Ömür – II*, Yay Haz. Murat Uluğtekini İşbankası Yayınları İstanbul 2014, s. 402.
- 31 "Türk Zâbitinin Ruhu: Bir Kahramanın Defter-i Hatıratından" *Sabah*, 8 Nisan 1331 [21 Nisan 1915].

Kaynakça

Bartlett, Ellis A. , *Çanakkale Gerçeği*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, ksm. 1, Ankara 1952.

Fortescue, Granville. *Çanakkale*, çev. Rahmi. İstanbul 1331.

Durukan, Eyüp. *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913- 1915) Günlüklerde Bir Ömür – II*, Yay Haz. Murat Uluğtekini İşbankası Yayınları İstanbul 2014.

Hamilton, Ian. *Gelibolu Hatıraları 1915*, çev. M. Ali Yalman, Nurer Uğurlu, İstanbul 2005.

İrtem, Süleyman Kani. *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, (Haz. O.S.Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul, 2004.

Moorehead, Alan. *Gelibolu*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2000.

Morgenthau, Henry. *Secrets of The Bosphorus: Constantinople, 1913-1916*, London: Hutchinson Co., [t.y.].

Oglander, C. F. Aspinall. *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı: Seferin Başlangıcından 1915 Mayısına Kadar*, c. I, haz. Metin Martı, İstanbul 2005.

Atıf Hüseyin Bey. *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, haz. Metin Hülagü, İstanbul: Timaş Yay. Haziran 2010.

Rhodes, Robert James. *Gelibolu Harekâtı*, çev. Haluk V. Saltıkgil, İstanbul 1965.

Selçuk, Mustafa. *Hedef Şehir İstanbul*, Emre Yayınları İstanbul 2005.

Stuermer, Harry. *Konstantinopl'da Savaşın İki Yılı: 1915-1916*, İstanbul 2002.

Türkeldi, Ali Fuat. *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984.

Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı (1877-1949), Ankara, 1950.

Tutel, Eser. *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul, 2000

Umar, Ö. Osman. "Çanakkale Savaşı'nın Önemi ve Sonuçları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.15, İstanbul, 1998.

Yerasimos, Stefanos. *İstanbul 1914-1923: Kaybolup Giden Bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 1996.

Von Sanders, Liman *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, İstanbul 1968.